

श्रीमद् भागवत का यह सार
भगवद् भक्ति ही आधार

श्रीमद्भागवत रसिक कुटुंब

श्रीमद्भागवद्गीता द्वितीय अध्याय

पार्थ सारथी ने समझाया धर्म -कर्म का ज्ञान,
मानव जीवन सफल बना ले गीता अमृत मान।

नारायणं(न) नमस्कृत्य, नरं(ञ्) चैव नरोत्तमम्।

देवीं(म्) सरस्वतीं(वँ) व्यासं(न्), ततो जयमुदीरयेत्

अन्तर्यामी नारायण स्वरूप भगवान् श्रीकृष्ण, (उनके नित्य सखा) नरस्वरूप नरश्रेष्ठ अर्जुन, (उनकी लीला प्रकट करनेवाली) भगवती सरस्वती और (उन लीलाओं का संकलन करनेवाले) महर्षि वेदव्यास को नमस्कार करके जय के साधन वेद-पुराणों का पाठ करना चाहिये।

नामसंकीर्तनं(यँ) यस्य, सर्वपापप्रणाशनम्।

प्रणामो दुःखशमनस्, तं(न्) नमामि हरिं(म्) परम्

जिन भगवान के नामों का संकीर्तन सारे पापों को सर्वथा नष्ट कर देता है और जिन भगवान के चरणों में आत्मसमर्पण, उनके चरणों में प्रणति सर्वदा के लिए सब प्रकार के दुःखों को शांत कर देती है, उन्हीं परम -तत्त्वस्वरूप श्रीहरि को मैं नमस्कार करता हूँ।

श्रीमद्भागवद्गीतायां(न्)

द्वितीयोऽध्यायः

संज्ञय उवाच

तं(न्) तथा कृपयाविष्ट- मंश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।

विषीदन्तमिदं(वँ) वाक्य- मुवाच मधुसूदनः ॥ 1 ॥

संजय म्हणाला अशा रीतीने करून येणे व्याप्त ,ज्याचे डोळे आसवांनी भरलेले व व्याकुळ दिसत आहेत ,अशा शोक करणाऱ्या अर्जुनाला भगवान मधुसूदन असे म्हणाले .

श्रीभगवानुवाच

कुतस्त्वा कंश्मलमिदं(वँ), विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्य - मकीर्तिकरमर्जुन ॥ 2 ॥

श्री भगवान म्हणाले, हे अर्जुना !या भलत्यास वेळी हा मोह तुला कशामुळे उत्पन्न झाला ?कारण हा थोरांनी न आचारीलेला,स्वर्ग मिळवून न देणारा आणि कीर्ती कारकही नाही .

क्लैब्यं(म्) मा स्म गमः(फ्) पार्थ, नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

क्षुद्रं(म्) हृदयदौर्बल्यं(न्), त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥ 3 ॥

म्हणून हे पार्थ !षढपणा पत्करू नकोस.हा तुला शोभत नाही .हे परंतपा !अंतःकरणाचा तुच्छ दुबळेपणा सोडून देऊन युद्दाला उभा रहा.

अर्जुन उवाच

कथं(म्) भीष्ममहं(म्) सङ्ख्ये, द्रोणं(ञ्) च मधुसूदन ।

इषुभिः(फ्) प्रतियोत्स्यामि, पूजार्हावरिसूदन ॥ 4 ॥

अर्जुन म्हणाला ,हे मधुसूदना !युद्धात मी भीष्मपितामहांच्या आणि द्रोणाचार्यांच्या विरुद्ध बाणांनी कसा लढू ?कारण हे अरिसूदना !ते दोघेही पूज्य आहेत.

गुरूनहत्वा हि महानुभावान्-

श्रेयो भोक्तुं(म्) भैक्ष्यमपीह लोके ।

हत्वार्थकामां(म्)स्तु गुरूनिहैव

भुञ्जीय भोगान्-रुधिरप्रदिग्धान् ॥ 5 ॥

म्हणून या महानुभाव गुरुजनांना न मारता मी या जगात भिक्षा मागून खाणे ही कल्याणकारक समजतो .कारण गुरुजनांना मारूनही या लोकात रक्ताने माखलेले अर्थ व कामरूप भोगत ना भोगावयाचे .

न चैतद्विद्मः(ख्) कतरन्नो गरीयो-

यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषामस्-

तेऽवस्थिताः(फ्) प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ 6 ॥

युद्ध करणे व न करणे या दोहोपैकी आम्हाला काय श्रेष्ठ आहे ,हे कळत नाही .किंवा आम्ही त्यांना जिंकू की ते आम्हाला जिंकतील,हेही आम्हाला माहित नाही.आणि ज्यांना मारून आम्हाला जगण्याची ही इच्छा नाही,तेच आमचे बांधव-धृतराष्ट्रपुत्रआमच्या विरुद्ध उभे आहेत.

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः(फ्),

पृच्छामि त्वां(न्) धर्मसम्मूढचेताः ।

यच्छ्रेयः(स्) स्यान्निश्चितं(म्) ब्रूहि तन्मे,

शिष्यस्तेऽहं(म्) शाधि मां(न्) त्वां(म्) प्रपन्नम् ॥ 7 ॥

करुणाव्याप्तधन्यामुळे ज्याचा मूळ स्वभाव नाहीसा झाला आहे व धर्माधर्माचा निर्णय करण्याविषयी ज्याची बुद्धी असमर्थ आहे,असा मी तुम्हाला विचारीत आहे की,जे साधन खात्रीने कल्याण कारक आहे,ते मला सांगा .कारण मी तुमचा आशिष्य आहे.म्हणून तुम्हाला शरण आलेल्या मला उपदेश करा.

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्-
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।

अवाप्य भूमावसपपत्नमृद्धं(म्),
राज्यं(म्) सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ 8 ॥

कारण ,पृथ्वीचे शत्रू रहित व धना धान्य समृद्ध राज्य मिळाले किंवा देवांचे स्वामित्व जरी मिळाले,तरी माझ्या इंद्रियांना शोषून टाकणारा शॉक जो दूर करू शकेल,असा उपाय मला दिसत नाही .

संजय उवाच

एवमुक्त्वा हृषीकेशं(ङ्), गुडाकेशः(फ्) परंन्तप ।

न योत्स्य इति गोविन्द-मुक्त्वा तूष्णीं(म्) बभूव ह ॥ 9 ॥

संजय म्हणाला,हे राजा !निद्रेवर ताबा असलेल्या अर्जुनाने अंतर्त्यामी श्रीकृष्णाला एवढे बोलून 'मी युद्ध करणार नाही 'असे स्पष्टपणे सांगितले व तो गप्प झाला .

तमुवाच हृषीकेशः(फ्), प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये, विषीदन्तमिदं(वँ) वचः ॥ 10 ॥

हे भरतवंशी धृतराष्ट्र महाराज !अंतर्त्यामी भगवान श्रीकृष्ण दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी शोक करणाऱ्या त्या अर्जुनाला हसल्यासारखे करून असे म्हणाले.

श्री भगवानुवाच

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं(म्), प्रज्ञावादां(म्)श्च भाषसे ।

गतासूनगतासूं(म्)श्च, नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ 11 ॥

श्री भगवान म्हणाले,हे अर्जुना !तू ज्यांचा शोक करू नये,अशा माणसांसाठी शोक करतोस आणि विद्वानांसारखा युक्तिवाद करतोस ,परंतु ज्यांचे प्राण गेले आहेत त्यांच्यासाठी आणि ज्यांचे प्राण गेले नाहीत त्यांच्यासाठीही विद्वान माणसे शोक करीत नाहीत.

न त्वेवाहं(ञ्) जातु नासं(न्), न त्वं(न्) नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः(स्), सर्वे वयमतः(फ्) परम् ॥ 12 ॥

मी कोणत्याही काळी नव्हतो,तू नव्हतास किंवा हे राजे नव्हते असेही नाही आणि यापुढे आम्ही सर्वजण असणार नाही,असेही नाही.

देहिनोऽस्मिन्^{*}न्यथा देहे, कौमारं(यँ) यौवनं(ञ्) जरा ।

तथा देहान्तरं^{*}प्राप्तिर्^{*}-धीरं^{*}स्तत्र न मुह्यति ॥ 13 ॥

ज्याप्रमाणे जीवात्म्याला या शरीरात बालपण,तारुण्य आणि वार्धक्य येते,त्याचप्रमाणे दुसरे शरीर मिळते.याविषयी धीर पुरुषांना मोह उत्पन्न होत नाही.

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय, शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्- तां(म्)स्तिति^{*}क्षि^{*}स्व भारत ॥ 14 ॥

हे कुंती पुत्रा इंद्रियांचे विषयांशी संयोग हे थंडी उष्णता आणि सुखदुःख देणारे आहेत .ते उत्पन्न होतात व नाहीसे होतात म्हणून अनित्य आहेत.तेव्हा हे भारता !ते तू सहन कर.

यं(म्) हि न^{*} व्यथयन्त्येते, पुरुषं(म्) पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं(न्) धीरं(म्), सोऽमृत^{*}त्वाय कल्पते ॥ 15 ॥

कारण हे श्रेष्ठ पुरुषा !सुखदुःख समान मानणाऱ्या जाधिर पुरुषाला हे इंद्रियांचे विषयांशी संयोग व्याकुळ करीत नाहीत ,तो मोक्षाला योग्य ठरतो .

नासतो विद्यते भावो, नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्- त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ 16 ॥

असत् वस्तूला अस्तित्व नाही आणि सत् वस्तूचा अभाव नसतो.अशा रीतीने या दोहोंचेही सत्य स्वरूप तत्त्वज्ञानी पुरुषांनी पाहिले आहे .

अविनाशि तु तद्विद्धि, येन सर्वमिदं(न्) ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य, न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ 17 ॥

जाने हे सर्व जग दिसणाऱ्या सर्व वस्तू व्यापल्या आहेत,त्याचा नाश नाही ,हे तू लक्षात ठेव .त्या अविनाशीचा नाश कोणीही करू शकत नाही .

अन्तर्वन्त इमे देहा, नित्यस्योक्ताः(श) शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य, तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ 18 ॥

या नाश रहित ,मोजताना येणाऱ्या,नित्यस्वरूप जीवात्म्याची ही शरीरे नाशिवंत आहेत ,असे म्हटले गेले आहे .म्हणून हे भरतवंशी अर्जुना !तू युद्ध कर .

य एनं(वँ) वेत्ति हन्तारं(यँ), यश्चैनं(म्) मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो, नायं(म्) हन्ति न हन्यते ॥ 19 ॥

जो या आत्म्याला मारणारा असे समजतो,तसेच जो हा आत्मा मेला असे मानतो,ते दोघेही अज्ञानी आहेत.कारण हा आत्मा वास्तविक पाहता कोणाला माहीत नाही आणि कोणाकडून मारला जात नाही.

न जायते म्रियते वा कदाचिन्-
नायं(म्) भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः(श्) शाश्वतोऽयं(म्) पुराणो
न हँन्यते हँन्यमाने शरीरे ॥ 20 ॥

हा आत्मा कधीही जन्मत नाही आणि मरत ही नाही .तसेच हा एकदा उत्पन्न झाल्यावर पुन्हा उत्पन्न होणार नाही .कारण हा जन्म नसलेला,नित्य,सनातन आणि प्राचीन आहे.शरीर मारले गेले तरी हा मारला जात नाही .

वेदाविनाशिनं(न्) नित्यं(यँ), य एनमजमव्ययम् ।

कथं(म्) स पुरुषः(फ्) पार्थ, कं(ङ्) घातयति हँन्ति कम् ॥ 21 ॥

हे पार्था ।जो पुरुष,"हा आत्मा नाश रहित,नित्य 'न जन्मणारा व न बदलणारा आहे ".हे जाणतो ,तो कोणाला कसा ठार करवील किंवा कोणाला कसा ठार करील ?

वासां(म्)सि जीर्णानि यथा विहाय,

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्-

यँन्यानि सं(यँ)याति नवानि देही ॥ 22 ॥

ज्याप्रमाणे माणूस जुनी वस्त्रे टाकून देऊन दुसरी नवी वस्त्रे घेतो,त्याचप्रमाणे जीवात्मा जुनी शरीर टाकून दुसऱ्या नव्या शरीरात जातो .

नैनं(ञ्) छिन्दन्ति शस्त्राणि, नैनं(न्) दहति पावकः ।

न चैनं(ङ्) क्लेदयन्त्यापो, न शोषयति मारुतः ॥ 23 ॥

या आत्म्याला शस्त्रे कापू शकत नाहीत ,विस्तव जाळू शकत नाही ,पाणी भिजवू शकत नाही आणि वारा वाळवू शकत नाही .

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽय- मक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः(स्) सर्वगतः(स्) स्थाणु- रचलोऽयं(म्) सनातनः ॥ 24 ॥

कारण हा आत्मा कापता न येणारा ,जाळता न येणारा आणि निसंशय वाळवता न येणारा आहे .तसेच हा आत्मा नित्य ,सर्वव्यापी ,अचल ,स्थिर राहणारा आणि सनातन आहे .

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽय- मविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं(वँ) विदित्वैनं(न्), नानुशोचितुमर्हसि ॥ 25 ॥

हा आत्मा अव्यक्त आहे , अचिन्त्य आहे आणि विकार रहित आहे असे म्हटले जाते .म्हणून हे अर्जुना !हा आत्मावर सांगितल्याप्रमाणे आहे .हे लक्षात घेऊन तू शोक करणे योग्य नाही .

अथ चैनं(न) नित्यजातं(न), नित्यं(वँ) वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं(म्) महाबाहो, नैवं(म्) शोचितुमर्हसि ॥ 26 ॥

परंतु ,जर तू आत्मा नेहमी जन्मणारा व नेहमी मरणार आहे ,असे म्हणत असशील ,तरीसुद्धा हे महाबाहो !तू अशा रीतीने शोक करणे योग्य नाही .

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्-ध्रुवं(ञ्) जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे, न त्वं(म्) शोचितुमर्हसि ॥ 27 ॥

कारण असे मानल्यास त्यानुसार जन्मास आलेल्याला मृत्यू निश्चित आहे आणि मेलेल्याला जन्म निश्चित आहे .म्हणून या उपाय नसलेल्या गोष्टीविषयी ही तू शोक करणे योग्य नाही .

अव्यक्तादीनि भूतानि, व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव, तत्र का परिदेवना ॥ 28 ॥

हे अर्जुना !सर्व प्राणी जन्मापूर्वी अप्रगत असतात आणि मेल्यानंतरही अप्रगत होणार असतात .फक्त मध्ये प्रगत असतात .मग अशा स्थितीत शोक कसला करायचा ?

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद्भवति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः(श) शृणोति,
श्रुत्वाप्येनं(वँ) वेद न चैव कश्चित् ॥ 29 ॥

एखादा महापुरुषच या आत्म्याला आश्चर्याप्रमाणे पाहतो आणि तसाच दुसरा एखादा महापुरुष या तत्त्वाचे आश्चर्याप्रमाणे वर्णन करतो .तसेच आणखी एखादा अधिकारी पुरुषच याच्याविषयी आश्चर्याप्रमाणे ऐकतो आणि कोणी कोणी तर ऐकूनही याला जाणत नाहीत .

देही नित्यमवध्योऽयं(न्), देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि, न त्वं(म्) शोचितुमर्हसि ॥ 30 ॥

हे अर्जुना !हा आत्मा सर्वांच्या शरीरात नेहमीच अवध्य असतो .म्हणून सर्व प्राण्यांच्या बाबतीत तू शोक करणे योग्य नाही .

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य, न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्-क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ 31 ॥

तसेच स्वतःचा धर्म लक्षात घेऊनही तू भिता कामा नये -कारण क्षत्रियाला धर्माला अनुसरून असलेल्या युद्ध होऊन दुसरे कोणतेही कल्याणकारक कर्तव्य नाही .

यदृच्छया चोपपन्नं(म्), स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः(ह) क्षत्रियाः(फ) पार्थ, लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ 32 ॥

हे पार्था ! आपो आप समोर आलेले , उघडलेले स्वर्गाचे दारच असे हे युद्ध भाग्यवान क्षत्रियांनाच लाभते .

अथ चेत्त्वमिमं(न) धर्म्यं(म्), सङ्ग्रामं(न) न करिष्यसि ।

ततः(स) स्वधर्मं(ङ्) कीर्तिं(ञ्) च, हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ 33 ॥

परंतु जर तू हे धर्मयुक्त युद्ध केले नाहीस तर स्वधर्म आणि कीर्ती गमावून पापाला जवळ करशील .

अकीर्तिं(ञ्) चापि भूतानि, कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

सम्भावितस्य चाकीर्तिर्-मरणादतिरिच्यते ॥ 34 ॥

तसेच सर्व लोक तुझी चिरकाल अपकीर्ती सांगत राहतील . आणि सन्माननीय पुरुषाला अपकीर्ती मरणाहून दुःसह वाटते .

भयाद्रणादुपरतं(म्), मं(म्)स्यन्ते त्वां(म्) महारथाः ।

येषां(ञ्) च त्वं(म्) बहुमतो, भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ 35 ॥

शिवाय ज्यांच्या दृष्टीने तू आधी अतिशय आदरणीय होतास , त्यांच्या दृष्टीने आता तुच्छ ठरशील . ते महारथी तुला 'भिऊन युद्धातून काढता पाय घेतला ' असे मानतील .

अवाच्यवादां(म्)श्च बहून्- वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं(न), ततो दुःखतरं(न) नु किम् ॥ 36 ॥

तुझे शत्रू तुझ्या सामर्थ्याची निंदा करित तुला पुष्कळ असे नको नको ते बोलतील . याहून अधिक दुःखदायक काय असणार आहे ?

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं(ञ्), जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय, युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ 37 ॥

युद्धात तू मारला गेलास तर स्वर्गाला जाशील अथवा युद्धात जिंकलास तर पृथ्वीचे राज्यभोगशील . म्हणून हे अर्जुना ! तू युद्धाचा निश्चय करून उभा राहा .

सुखदुःखे समे कृत्वा, लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व, नैवं(म्) पापमवाप्स्यसि ॥ 38 ॥

जय -पराजय , फायदा - तोटा आणि सुखदुःख समान मानून युद्धाला तयार हो . अशा रीतीने युद्ध केलेस तर तुला पाप लागणार नाही .

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये, बुद्धिर्योगे त्विमां(म्) शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ, कर्मबन्धं(म्) प्रहास्यसि ॥ 39 ॥

हे पार्था ! हा विचार तुला ज्ञानयोगाच्या संदर्भात सांगितला . आणि आता कर्मयोगाविषयी ऐक . ज्या बुद्धीने युक्त झाला असता तू कर्माचे बंधन चांगल्या प्रकारे तोडून टाकशील .

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति, प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य, त्रायते महतो भयात् ॥ 40 ॥

या कर्मयोगात् आरंभाच्चा अर्थात् बीजाच्चा नाश नाही .आणि उलट फळ रूप दोषही नाही .इतकेच नव्हे तर ,या कर्मयोग रूप धर्माचे थोडेसे ही साधन जन्ममृत्यू मोठ्या भयापासून रक्षण करते .

व्यवसायात्मिका बुद्धि- रेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च, बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ 41 ॥

हे अर्जुना !या कर्मयोगात् निश्चयात्मक बुद्धी एकच असते .परंतु अस्थिर विचार असणाऱ्या ,अविचारी ,कामनायुक्त माणसांच्या बुद्धी खात्रीने पुष्कळ फाटे फुटलेल्या व संख्या असतात .

यामिमां(म्) पुष्पितां(वँ) वाचं(म्), प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः(फ्) पार्थ, नान्यदस्तीति वादिनः ॥42 ॥
कामात्मानः(स्) स्वर्गपरा, जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां(म्), भोगैश्वर्यगतिं(म्) प्रति ॥43 ॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां(न्), तयापहतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः(स्), समाधौ न विधीयते ॥44 ॥

हे अर्जुना ,जे भोगांत रमलेले असतात ,कर्मफलाची स्तुती करणाऱ्या वेद वाक्यांची ज्यांना आवड आहे,ज्यांच्या मते स्वर्ग हीच श्रेष्ठ मिळवण्याजोगी वस्तू आहे ,स्वर्गाहून श्रेष्ठ दुसरी कोणती हीगोष्ट नाही ,असे सांगतात ते अविवेकी लोक अशा प्रकारची जी पुष्पित म्हणजे दिखाओ शोभा युक्त भाषा बोलत असतात,त्यांची ही भाषा जन्मरूप कर्मफल देणारी तसेच भोग व ऐश्वर्या मिळण्यासाठी अनेक प्रकारच्या क्रियांचे वर्णन करणारी असते .या भाषेने ज्यांच्या अंतकरण आकृष्ट करून घेतले आहे,जे भोग व ऐश्वर्यात अत्यंत आसक्त आहेत ,अशा पुरुषांची परमात्म्याविषयी निश्चय बुद्धी असत नाही .

त्रैगुण्यविषया वेदा, निस्तैर्गुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो, निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥45 ॥

हे अर्जुना !वेदवर सांगितल्याप्रमाणे तिन्ही गुणांची कार्ये असणारे सर्व भोग आणि त्यांची साधने सांगणारे आहेत .म्हणून तू ते भोग आणि त्यांच्या साधनांच्या बाबतीत आसकती बाळगू नकोस. तसेच सुख -दुःखादी द्वंद्वानी रहित 'नित्य वस्तू असणाऱ्या परमात्म्यात स्थित,योगक्षेमाची इच्छा न बाळगणारा आणि अंतकरणाला ताब्यात ठेवणारा हो .

यावानर्थ उदपाने, सर्वतः(स्) सम्प्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु, ब्राह्मणस्य विजानतः ॥46 ॥

सर्व बाजूंनी भरलेला मोठा जलाशय मिळाल्यावर लहान जलाशयाची मनुष्याला जेवढी गरज असते .तेवढीच चांगल्या प्रकारे ब्रह्म जाणणाऱ्या ब्राह्मणाला वेदांची गरज उरते .

*
कर्मण्येवाधिकारस्ते, मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्-मा ते संज्ञोऽस्त्वकर्मणि ॥ 47 ॥

तुला कर्म करण्याचा अधिकार आहे .त्याच्या फळाविषयी कधीही नाही .म्हणून तू कर्माच्या फळांची इच्छा करणारा होऊ नकोस .तसेच कर्म न करण्याचाही आग्रह धरू नकोस .

*
योगस्थः(ख) कुरु कर्माणि, संज्ञं(न) त्यक्त्वा धनञ्जय ।

सिद्धयसिद्धयोः(स) समो भूत्वा, समत्वं(यँ) योग उच्यते ॥ 48 ॥

हे धनंजया !तू आसकती सोडून तसेच सिद्धी आणि असे दिन मध्ये समान भाव ठेवून योगात स्थिर होऊन कर्तव्य कर्म कर .सम त्वालाच योग म्हटले आहे .

*
दूरेण ह्यवरं(ङ्) कर्म, बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।

*
बुद्धौ शरणमन्विच्छ, कृपणाः(फ्) फलहेतवः ॥ 49 ॥

हे समत्वरूप बुद्धी योगा पेक्षा सकाम कर्म अत्यंत तुच्छ आहे.म्हणून हे धनंजया !तू समबुद्धीतच रक्षणाचा उपाय शोध म्हणजे बुद्धी योगाचाच आश्रय घे.कारण फळाची इच्छा बाळगणारे अत्यंत दिन होत.

*
बुद्धियुक्तो जहातीह, उभे सुकृतदुष्कृते ।

*
तस्माद्योगाय युज्यस्व, योगः(ख) कर्मसु कौशलम् ॥ 50 ॥

सम बुद्धीचा पुरुष पुण्य व पाप या दोघींचाही याच जगात त्याग करतो .अर्थात त्यांपासून मुक्त असतो .म्हणून तू समत्वरूपयोगाला चिकटून राहा.हा समत्व रूप योगच कर्मातील दक्षता आहे ,म्हणजेच कर्म बंधनातून सुटण्याचा उपाय आहे .

*
कर्मजं(म्) बुद्धियुक्ता हि, फलं(न्) त्यक्त्वा मनीषिणः ।

*
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः(फ्), पदं(ङ्) गच्छन्त्यनामयम् ॥ 51 ॥

कारण समृद्धीने युक्त असलेले ज्ञानी लोक कर्मापासून उत्पन्न होणाऱ्या फळाचा त्याग करून जन्मरूप बंधनांपासून मुक्त होऊन निर्विकार परंपराला प्राप्त होतात .

*
यदा ते मोहकलिलं(म्), बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

*
तदा गन्तासि निर्वेदं(म्), श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ 52 ॥

जेव्हा तुझी बुद्धी मोहरूपी चिखलाला पूर्णपणे पार करून जाईल,तेव्हा तू ऐकलेल्या व ऐकण्यासारख्या इह-परलोकातील सर्व भोगांपासून विरक्त होशील.

*
श्रुतिविप्रतिपन्ना ते, यदा स्थास्यति निश्चला ।

*
समाधावचला बुद्धिस्- तदा योगमवाप्स्यसि ॥ 53 ॥

तहेव्हेची वचने ऐकून विचलित झालेली तुझी बुद्धी जेव्हा परमात्म्यात अचलपणे स्थिर राहील ,तेव्हा तू योगाला प्राप्त होशील म्हणजेच तुझा परमात्म्याशी नित्यसंयोग होईल .

अर्जुन उवाच

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा, समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः(ख) किं(म्) प्रभाषेत, किमासीत् व्रजेत किम् ॥ 54 ॥

अर्जुनाने विचारले ,हे केशवा !जो समाधीत परमात्माला प्राप्त झालेला आहे ,अशा स्थिर बुद्धी पुरुषाचे लक्षण काय ? तो स्थिर बुद्धी पुरुष कसा बोलतो,कसा बसतो आणि कसा चालतो ?

श्रीभगवानुवाच

प्रजहाति यदा कामान्- सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः(स), स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ 55 ॥

श्री भगवान म्हणाले-हे अर्जुना !ज्यावेळी हा पुरुष मनातील सर्व कामना पूर्णपणे टाकतो आणि अज्ञानेच आत्म्याच्या ठिकाणी संतुष्ट राहतो,त्यावेळी त्याला स्थितप्रज्ञ म्हटले जाते.

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः(स), सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः(स), स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ 56 ॥

दुःखदायक प्रसंगी ज्याच्या मनाला खेद वाटत नाही,सुखांच्या प्राप्ती विषयी ज्याला मुळीच इच्छा नाही ,तसेच ज्याचे प्रीती 'भैया व क्रोध नाहीसे झाले आहेत,असा मुनी स्थिर बुद्धी म्हटला जातो .

यः(स) सर्वत्रानभिस्नेहस्- तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ 57 ॥

जो पुरुष सर्व बाबतीत स्नेह शून्य असून त्या त्या शुभ किंवा अशुभ गोष्टी घडल्या असता प्रसन्नही होत नाही किंवा त्यांचा द्वेषही करीत नाही 'त्याची बुद्धी स्थिर झाली .

यदा सं(म्)हरते चायं(ङ्), कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्- तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ 58 ॥

कासव सर्व बाजूंनी आपले अवयव जसे आत ओढून धरतो,त्याचप्रमाणे जेव्हा हा पुरुष इंद्रियांच्या विषयांपासून इंद्रियांना सर्व प्रकारे आवरून घेतो 'तेव्हा त्याची बुद्धी स्थिर झाली असे समजावे.

विषया विनिवर्तन्ते, निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं(म्) रसोऽप्यस्य, परं(न्) दृष्ट्वा निवर्तते ॥ 59 ॥

इंद्रियांनी विषयांचे सेवन न करणाऱ्या पुरुषाचेही केवळ विषय अस दूर होतात;परंतु त्यांच्याविषयीची आवड नाहीशी होत नाही.या स्थितप्रज्ञ पुरुषाची तर असती ही परमात्म्याच्या साक्षात्कारा ने नाहीशी होते.

यततो ह्यपि कौन्तेय, पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि, हरन्ति प्रसभं(म्) मनः ॥ 60 ॥

हे अर्जुना ! आसक्तीनाहीशी न झाल्यामुळे ही क्षोभ उत्पन्न करणारी इंद्रिये प्रयत्न करीत असलेल्या बुद्धिमान पुरुषाच्या मनालाही जबरदस्तीने आपल्याकडे ओढून नेतात.

तानि सर्वाणि सं(यँ)यँम्य, युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ 61 ॥

म्हणून साधकाने त्या सर्व इंद्रियांना ताब्यात ठेवून,चित्त स्थिर करून 'मनाला माझाच आधार देऊन ध्यानात बसावे .कारण इंद्रिये ज्या पुरुषाच्या ताब्यात असतात ,त्याची बुद्धी स्थिर होते .

ध्यायतो विषयान्पुं(म)सः(स), संज्ञंस्तेषूपजायते ।

संज्ञात्संज्ञायते कामः(ख), कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ 62 ॥

विषयांचे चिंतन करणाऱ्या पुरुषाची त्या विषयांत आसक्ती उत्पन्न होते.असती मुळे त्या विषयांची कामना उत्पन्न होते.कामना पूर्ण झाल्या नाही की राग येतो.

क्रोधाद्भवति सम्मोहः(स), सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रं(म)शाद् बुद्धिनाशो, बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ 63 ॥

रागामुळे अत्यंत मुढता अर्थात विचार उत्पन्न होतो . मूढतेमुळेस्मरणशक्ती भ्रष्ट होते .स्मरणशक्ती भ्रष्ट झाली की बुद्धीचा म्हणजेच ज्ञान शक्तीचा नाश होतो.आणि बुद्धीचा नाश झाल्यामुळे माणसाचा अधःपात होतो.

रागद्वेषवियुक्तैस्तु, विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा, प्रसादमधिगच्छति ॥ 64 ॥

परंतु अंतःकरण ताब्यात ठेवलेला साधक आपल्या ताब्यात ठेवलेल्या राग द्वेष रहित इंद्रियांनी विषयांचा उपभोग घेत असूनही अंतःकरणाची प्रसन्नता प्राप्त करून घेतो .

प्रसादे सर्वदुःखानां(म), हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु, बुद्धिः(फ) पर्यवर्तिष्ठते ॥ 65 ॥

अंतःकरणप्रसन्न असल्यामुळे त्याची सर्व दुःख नाहीशी होतात आणि त्याची तर प्रसन्न असलेल्या कर्मयोगाची बुद्धी तत्काळ सर्व गोष्टींपासून निवृत्त होऊन एका परमात्म्यामध्येच उत्तम प्रकारे स्थिर होते.

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य, न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः(श) शान्ति- रशान्तस्य कुतः(स) सुखम् ॥ 66 ॥

मन आणि इंद्रिय न जिंकणाऱ्या पुरुषाच्या ठिकाणी बुद्धी नसते आणि अशा अयुक्त पुरुषाच्या अंतःकरणात आस्तिक भावही नसतो. तसेच भावशून्य माणसाला शान्ती मिळत नाही. मग शान्ती नसलेल्या माणसाला सुख कोठून मिळणार ?

इन्द्रियाणां(म्) हि चरतां(यँ), यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां(वँ), वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ 67 ॥

कारण ज्याप्रमाणे पाण्यात चालणाऱ्या नावेला वारा वाहून नेतो, त्याचप्रमाणे विषयांत वावरणाऱ्या इंद्रियांपैकी मन ज्या इंद्रियांबरोबर राहाते, ते एकच इन्द्रिय या अयुक्त पुरुषाची बुद्धी हिरावून घेते .

तस्माद्यस्य महाबाहो, निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्-तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ 68 ॥

म्हणून हे महाबाहो! ज्याची इंद्रिये इंद्रियांच्या विषयांपासून सर्व प्रकारे आवरून धरलेली असतात ,त्यांची बुद्धी स्थिर असते .

या निशा सर्वभूतानां(न्), तस्यां(ञ्) जागर्ति सं(यँ)यमी ।

यस्यां(ञ्) जाग्रति भूतानि, सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ 69 ॥

सर्व प्राण्यांच्या दृष्टीने जी रात्रीसारखी असते,अशा नित्य ज्ञानस्वरूप परमानंदाच्या प्राप्तीत स्थितप्रज्ञ योगी जागतो.आणि ज्या नाशिवंत संसारिक सुखाच्या प्राप्तीत सर्व प्राणी जागतात,ती परमात्म तत्व जाणणाऱ्या मुलीला रात्री सारखी असते .

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं(म्),

समुद्रमापः(फ्) प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं(म्) प्रविशन्ति सर्वे,

स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ 70 ॥

ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या नद्यांचे पाणी,सर्व बाजूंनी भरलेल्या व स्थिर असलेल्या समुद्रात त्याला विचलित न करता ही सामावून जाते,त्याचप्रमाणे सर्व भोग ज्या स्थितप्रज्ञपुरुषांमध्ये कोणत्याही प्रकारचा विकार उत्पन्न न करताच सामावून जातात,तोच पुरुष परमशांतीला प्राप्त होतो.भोगांची इच्छा करणारा नव्हे .

विहाय कामान्यः(स्) सर्वान्- पुमां(म्)श्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहं(ङ्)कारः(स्), स शान्तिमधिगच्छति ॥ 71 ॥

जोपुरुष सर्व कामनांचा त्याग करून ममता,अहंकार आणि इच्छा टाकून राहत असतो त्यालाच शांती मिळते.

एषा ब्राह्मी स्थितिः(फ्) पार्थ, नैनां(म्) प्राप्य विमुह्यति* ।

स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि, ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ 72 ॥

हे अर्जुना !ब्रम्हाला प्राप्त झालेल्या पुरुषाची ही स्थिती आहे.ही प्राप्त झाल्याने योगी कधी मोहित होत नाही .आणि अंतकाळी ही या ब्राह्मणी स्थितीत स्थिर होऊन ब्रम्हानंद मिळवतो .

इति* श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि* श्रीमद्भगवद्गीतापर्वणि*
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु* ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम* द्वितीयोऽध्यायः ॥

ॐ पूर्णमदः(फ) पूर्णमिदं(म्) पूर्णात्पूर्णमुदच्यते
पूर्णस्य* पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शांतिः(श)शांतिः(श)शांतिः(श)ः॥

वह सच्चिदानंदघन परब्रह्म सभी प्रकार से सदा सर्वदा परिपूर्ण है। यह जगत भी उस परमात्मा से पूर्ण ही है, क्योंकि यह पूर्ण उस पूर्ण पुरुषोत्तम से ही उत्पन्न हुआ है। इस प्रकार परब्रह्म की पूर्णता से जगत पूर्ण होने पर भी वह परब्रह्म परिपूर्ण है। उस पूर्ण में से पूर्ण को निकाल देने पर भी वह पूर्ण ही शेष रहता है।